

УДК 930.253(477.6/7) «18/19»:050

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.14>

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ У ПІВНІЧНИХ ПОВІТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Кобзар Дмитро,
аспірант

Центральноукраїнського державного університету мені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0009-0008-3948-1215

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу радянської та новітньої історіографії тематики громадсько-політичного руху в Україні останньої третини XIX – початку XX ст. на прикладі північних повітів Херсонської губернії. Здійснено огляд досліджень таких важливих проблем, як: розвиток приватної преси в Єлисаветграді кінця XIX – початку XX ст., діяльність політичних партій та громадських об'єднань у північних повітах Херсонської губернії та участь національних меншин у житті суспільства Півдня України. Вагоме місце у дослідженні займає порівняльний зріз радянської та сучасної історіографії вивчення цих тематик.

Кожна історична школа має свої характерні риси, які формують окремих дискурс під час розгляду цілих напрямів історичного пізнання. Радянська історіографія відома своїм слідуванням принципу партійності, коли значну увагу під час оцінки певного явища або персоналії приділяють її політичній орієнтації за дихотомією протистояння лівих та правих (із превалюванням інтересу саме більшовиків та в подальшому комуністів). Але окремим моментом виділяється акцент на соціально-економічному чиннику розвитку суспільства, який визнається вагомим в історіографії незалежно від відношення до радянської історичної науки. Цей досвід попри наявні недоліки необхідно досліджувати з огляду на упередження повторень помилок та абсолютизацій окремих висновків.

Сучасна українська історіографія питання виділяється більшими можливостями для вибору підходів до дослідження. Перед дослідниками відсутня обов'язковість слідування конкретному дискурсу і створено підґрунтя для досягнення незалежних висновків. Це дає змогу оглянути проблематику з декількох різних точок зору та позицій, що передбачає у майбутньому забезпечення більш ґрунтовної картини. Окремої уваги заслуговує саме місце національного питання у сучасній історичній науці, оскільки в радянській історіографії воно було нівельовано класовим підходом та дискримінувалося.

Ключові слова: Південь України, періодичні видання, політичні партії, громадські рухи, Херсонська губернія.

Kobzar Dmytro. Problems of developing the social and political movement in the northern districts of Kherson governance in the 19th – early 20th centuries in Ukrainian historiography

The article attempts a comparative analysis of the Soviet and modern historiography of the social and political movement in Ukraine in the last third of the 19th and early 20th centuries on the example of the northern districts of the Kherson province. An overview of research on such important problems as: the development of the private press in Yelysavetgrad at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the activities of political parties and public associations in the northern districts of the Kherson province, and the participation of national minorities in the social life of Southern Ukraine was carried out. A comparative section of the Soviet and modern historiography of the study of these subjects occupies an important place in the study.

Each historical school has its own characteristic features that form a separate discourse when considering entire areas of historical knowledge. Soviet historiography is known for its adherence to the principle of partisanship, when when evaluating a certain phenomenon or personality, considerable attention is paid to its political orientation according to the dichotomy of opposition between the left and the right (with the prevailing interest of the Bolsheviks and, later, the Communists). But a separate point is the emphasis on the socio-economic factor of the development of society, which is recognized as important in historiography, regardless of the relationship to Soviet historical science. This experience, despite the existing shortcomings, must be studied with a view to the prejudice of repeating mistakes and absolutizing individual conclusions.

Modern Ukrainian historiography of the issue is distinguished by greater opportunities for choosing research approaches. Researchers are not obliged to follow a specific discourse, and the basis for reaching independent conclusions is created. This allows you to examine the problem from several different points of view and positions, which provides for a more comprehensive picture in the future. The place of the national question in modern historical science deserves special attention, since in Soviet historiography it was leveled by a class approach and discriminated against.

Key words: Southern Ukraine, periodicals, political parties, public organizations, Kherson province.

Варто відзначити, що проблематика витоків та розвитку громадсько-політичного руху в Україні залишається актуальною серед дослідників, оскільки її головні аспекти висвітлено фрагментарно.

Безпосередньо приклад північних повітів Херсонської губернії у цьому контексті зберігає чимало недосліджених лакун та історико-методологічних дискурсів, характерних для української історіографії радянської доби та новітніх часів у цілому.

Мета публікації – проаналізувати проблемно-тематичне спрямування радянської та новітньої української наукової літератури, здійснити порівняльний аналіз концепцій радянської та сучасної історіографії історії громадсько-політичного руху в Україні, спираючись на історіографічні матеріали дослідження громадсько-політичного руху у Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Дослідження історії громадсько-політичних рухів на теренах російської імперії, зокрема Півдня України, дотично висвітлювалися переважно у розрізі політичної історії, що було характерним для етапу становлення радянської історіографії 1920–1930-х років. Виокремимо такі аспекти формування її проблемно-тематичного поля, як домінування партійних підходів до висвітлення конкретно-історичних подій, нехтування важливими фактами регіональної історії, опора на політичну риторичку, що призводило до поверхневого, часто суб'єктивного опису важливих подій громадсько-політичного руху в провінційних центрах, а саме Півдня України.

Історія соціал-демократії була у центрі уваги дослідників різних поглядів та переконань. Політизований огляд цієї проблематики яскраво прослідковується у працях І. Вардіна, особливо у книзі «Партия меньшевиков и русская революция». Автор тезисно розкриває питання політичної орієнтації та взаємодії партії меншовиків, а саме їхньої політичної діяльності. Центральне місце займає питання конфронтації меншовиків та більшовиків (явним симпатиком яких виступає автор), де з позицій панівного ідеологічного дискурсу було оцінено їх результативність у соціально-економічних орієнтирах. Зокрема, їх було оцінено як реформістське крило тогочасної соціал-демократії до виокремлення повною мірою комуністів як найбільш радикальної та повністю окремої політичної сили із власними платформою та символікою. Найбільше було виділено їх «контрреволюційність» по відношенню до історичного шляху суспільства, оскільки ця партія у своїй практиці відзначалася пошуками компромісів із правочентристами та використанням більшою мірою саме легальних методів боротьби за збільшення свого впливу [3, с. 5–11].

Іншим прикладом радянського погляду на історію політичних партій слугує одна з праць історика С. Чорномордика «Эсеры (партия социалистов-революционеров)». Ученим було коротко оглянуто історичний шлях цієї партії від моменту її заснування до її діяльності під час жовтневого перевороту 1917 р. Головною рисою цього дослідження є активне апелювання до більшовицької риторички з її акцентами на класових конфліктах інтересів різних верств населення, критиці конкурентів у політичній боротьбі тощо. Попри ідеологізованість огляду цієї тематики дослідження дає змогу сучасним науковцям ознайомитися з оцінками історії та діяльності партії есерів із позицій їхніх супротивників у лівому таборі – більшовиків, що попри відчутні недоліки їхніх позицій має цінність як елемент дослідження теми у цілому. Зокрема, можливо побачити різноманітні деталі стосовно утворення цієї політичної організації з таких кружків, як, наприклад, «Южная партия социалистов-революционеров» у 1900 р., де автор виділив їхнє ставлення до такої верстви населення, як наймане робітництво, та його перспективність у політичній боротьбі. Ці праці дають загальний огляд історії таких масових загальноросійських партій періоду царизму та після його падіння, але є необхідними для вивчення регіональних аспектів громадсько-політичних рухів, щоб у дослідників була повна картина тогочасних реалій діяльності громадських та політичних організацій, зокрема і їх відображення у працях конкурентів [15, с. 5–9].

Окреме місце в радянській історіографії займає анархістський рух. Так, огляд цієї тематики Б. Горєва має аналогічні риси з І. Вардіним та С. Чорномордиком, а саме принцип партійності та критичності оцінювання. Разом із тим розрізняються саме претензії, висловленні представникам цього руху. Так, І. Вардін негативно оцінював реформаторську спрямованість меншовиків у їхній діяльності, С. Чорномордик звинувачував есерів у відході від власних принципів та непослідовності дій під час співставлення з початковими цілями організації. Б. Горєв під час огляду анархізму більш ґрунтовно та суттєво розглядає їхню сутність як руху. Ці представники лівого політичного табору своїм корінням сягають ще часів Першого Інтернаціоналу, у період існування якого вже почали відмежовуватися від марксистів та проявили антагоністичні риси по відношенню до «етатистських» емансипаторів робітництва – соціал-демократів та соціалістів. Саме на такій платформі будується оцінювання загальноросійського анархізму (як складову частину котрого автор убачав український анархістський рух на прикладі махновців) [6, с. 137–139]. Попри віддання деякої частки пошани окремим представникам цього руху за ідейно близькі мотиви у питаннях матеріалізму та атеїстичного світогляду (наприклад, М. Бакуніну), автор критично оцінює один із центральних принципів у цьому русі – антидержавницький. Хоча більшовики у своїй риторичці часто критикували апарат насилля та репресій у капіталістичних державах,

вони не відкидали теорію та практику використання інструментарію своїх головних супротивників із правого табору. Через цю розбіжність і було висловлено оцінку анархізму як максималістського та утопічного у своєму спрямуванні руху за дійсно нереальні орієнтири побудови нового суспільства без державного регулювання [6, с. 11–14]. Незважаючи на чіткий акцент на партійному принципі й активне залучення політичної риторики більшовиків, ця праця також дає змогу побачити історію становлення анархізму в цілому саме з позицій лівих, які мають низку неповторних рис порівняно з іншими історичними візіями: акцент на соціально-економічному складнику, огляд філософського підґрунтя організацій та рухів, їх співставлення з більшовиками, зокрема як окрема проблематика.

Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х років було поворотним моментом для всього суспільства не лише в контексті змін політичних та економічних реалій, а й в історичній науці. Так, для дослідників було знято суттєві обмеження у виборі підходів до роботи, обов'язкові рамки суджень (той самий принцип партійності, наприклад) та акцент на політичній і соціально-економічній специфіці з використанням ідеологічної риторики. Процес розвитку вітчизняної історіографії та пошуку нових ефективних та перспективних напрямів роботи продовжується і в 20-ті роки XXI ст., свідками та учасниками якого ми є сьогодні. Разом із тим особлива увага приділяється сучасними вченими і перейняттю досвіду західноєвропейських історичних шкіл з їхніми особливими акцентами. Прикладом цього слугує французька школа Анналів, яка підштовхнула наукову спільноту світу до більш багатовекторного дослідження через призму регіоналістики та персоналістики.

Серед сучасних українських учених варто виділити В. Георгієвську, яка приділила детальну увагу пресі Херсонської губернії (зокрема, її північних повітів) у своїй статті, присвяченій безпосередньо питанню періодичних видань політичних партій, які мали вплив на Південь України. Дослідниця проаналізувала такий вагомий елемент громадсько-політичного життя суспільства не лише в контексті суто політичному, а й у соціально-економічному. Приблизні підрахунки (із використанням історико-бібліографічних оглядів, довідників, списків, електронних каталогів України) показали, що в Херсонській губернії в 1902–1917 рр. включно виходило понад 30 партійних періодичних видань. За основу брали ті газети, журнали, бюлетені, «летючі листки», де видавцем значилися партійний комітет чи організація (РСДРП, Партія соціалістів-революціонерів, Партія народної свободи, «Союз русских людей», «Союз русского народа» тощо) або ж вказували: «орган РСДРП», «видання Одеської групи РСДРП» тощо. У цих виданнях стало більше передових статей роз'яснювального характеру, публікацій про політичний момент і призначення пролетаріату («Соціалізм та імперіалізм», «Завдання революційної демократії на селі», «Пропорційна система виборів», «Обиватель і демократизм», «Продовольче питання», «Боротьба за мир» тощо). Наприклад, орган Єлисаветградської організації РСДРП «Соціал-демократ» у передовій статті 5 травня 1917 р. наголошував на ролі робітничої преси як «найбільшої зброї політичного та економічного звільнення робітників». Тут друкували такі статті, кореспонденції й замітки, як: «Нове зрушення революції», «Передвиборча мобілізація партії», «Петроградські події», «Відродження Інтернаціоналу», «Що далі». У газеті були авторські матеріали С. Михайловича («Що таке соціал-демократична робітничка партія»), Завадовського («Економічна розруха і продовольче питання»), М. Могили («Ради чи Спілки?»), І. Фонберштейна («Лист із Петрограда: про кризу влади»), Е. Яновської («Соціалізм як економічна необхідність», «Національне питання і соціал-демократія», «Школа і соціалісти», «Геніальна думка кадета») [5, с. 43–47].

Окремо політичні організації досліджував і О. Козирев у своїй статті про петербурзьку групу українських соціалістів-федералістів з її зв'язками з Наддніпрянщиною. Особливий аспект саме цієї теми полягає у викладі інформації про ідейно-теоретичну та практичну діяльність організації. Зокрема, дослідник відзначав налагоджені зв'язки «гуртка 13-ти» з народовольським осередком та українською громадою Єлисаветграда. Це було пов'язано з особистим знайомством М. Васильєва та І. Колодієва (представники вищезгаданого гуртка) з їхніми учасниками ще за часів навчання в земському реальному училищі. Про приїзди до міста з пропагандистською метою гуртківців свідчать відверті зізнання члена місцевого народовольського гуртка Євгена Хороманського, що містять класифікацію політичних позицій діячів, притягнутих у 1885 р. до слідства у справах «Єлисаветградського народовольського гуртка» та «Українофільського злочинного товариства». Досить цікавою деталлю є й інші матеріали слідства, які свідчать про активне розповсюдження серед єлисаветградських громадянців закордонних творів М.П. Драгоманова, С.А. Подолинського, Т.Г. Шевченка і збирання пожертвувань на користь «Групи робітничого союзу». Незважаючи на наявність політичної програми, складеної під визначальним впливом ідей М. Драгоманова, практична діяльність «гуртка 13-ти» була зосереджена на національно-організаційній, пропагандистській і культурній роботі, переважно серед української студентської молоді та інтелігенції Петербурга, Києва, Єлисаветграда [7, с. 160–163].

Окрім О. Козирева, питання громадського руху в Єлисаветграді було розглянуто Л. Філоретовою. Незважаючи на збережений попит у регіоналістиці, безпосередньо єлисаветградська громада залишається досі мало дослідженою як через недостатню увагу експертів, так і через особливості роботи з джерельною базою, на чому й акцентувала увагу дослідниця. Дані твердження не втратили актуальності і донині. Разом із тим ми можемо стверджувати про досягнення у розгляді цього питання. Для прикладу, варто відзначити персоналістський вимір, здійснений у статті, зокрема присвяченій постаті Миколи Федоровича Федоровського, який став першим громадським і культурним діячем в Єлисаветграді. Ця особистість постала як активний діяч під впливом двох чинників: українства та гуманітарно-народницьких ідеалів. За його сприяння було організовано в місті «Товариство розповсюдження грамотності та ремесел», яке, власне, було українським гуртком і місцевим осередком товариства «Громада». Завдяки плідній праці чисельність учасників товариства зростала за рахунок інтелігенції міста, вищих верств і багатих поміщиків, і в 1867 р. вже було затверджено статут. Про вагомую роль цієї організації свідчить той факт, що саме при ній було засновано Єлисаветградське товариство Червоного Хреста [14, с. 124–130].

Розгляд історії громадсько-політичного руху на теренах українських земель через призму персоналістського виміру здійснив О. Рахно у статті, присвяченій тематиці життєвого шляху подружжя Олександра та Софії Русових. Уваги ця праця заслуговує за рахунок розкриття участі Русових у суспільному житті другої половини XIX – початку XX ст. Особливим аспектом їхнього шляху як громадських діячів були як участь у діяльності українських громад (особливо встановлення зв'язків Київської громади з галицькими українцями), так і переживання репресивних дій (обшуки, арешти, ув'язнення тощо) російського царизму проти них за національно-визвольні ідеї. Такий досліджуваний аспект дає змогу говорити про непересічність постатей подружжя Русових та актуальність подальшого розвитку саме персоналістики. Ними було залишено слід і на теренах Херсонської губернії та Єлисаветградщини, де Олександр поєднував і роботу у статистичному бюро губернського земства, і громадсько-політичну роботу. Незважаючи на нагляд поліції та допити, Русов очолював разом з О. Михалевичем українську громаду, яку не оминули увагою каральні органи імперії. Про серйозні наслідки українофільської діяльності свідчать матеріали слідства, об'єднані жандармами у справу «Об Єлисаветградском Украинфильском преступном обществе». Таким чином, персоналістичний вимір залишається перспективним напрямом у сучасній українській історіографії, який дає змогу дослідникам отримати новий дослід розгляду подій минулщини через призму долі окремих особистостей у суспільних процесах та їхню роль [13, с. 131–134].

Окрім національних партій та організацій, як було зазначено в інших дослідженнях, на теренах північних повітів Херсонської губернії були представлені і загальноросійські, які мали свою нішу в запитках суспільства. Так, О. Ядловська розглянула окремо це питання у статті з цієї проблематики, де чітко проаналізувала складену ситуацію на початку XX ст. Для прикладу, анархістські гуртки існували на Півдні України, де, зокрема, виділялись їхні угруповання у Єлисаветграді. На території України, зокрема й у Південноукраїнському регіоні, анархісти були представлені анархізмом-комунізмом, анархо-синдикалізмом. Представники першої течії бачили майбутнє комуністичне суспільство федерацією виробничих і територіальних комун, пов'язаних між собою на договірних засадах. Анархо-синдикалісти вважали профспілки (синдикати) найвищою формою організації робітництва, основним засобом його соціального звільнення та початковою стадією соціалістичної організації суспільства. Отже, анархісти бачили майбутнє суспільство бездержавним, тому не приділяли уваги національному питанню. Також були і більш організаційно оформлені угруповання безпосередньо лівих. Зокрема РСДРП, незважаючи на розкіл у 1903 р. на більшовиків і меншовиків, зберігала за собою в окремих регіонах об'єднані відділення [16, с. 32–36].

Також дослідниця приділила увагу партіям національних меншин, які мали свій вплив на громадсько-політичне життя суспільства. Для прикладу, нею було розглянуто діяльність саме польських політичних партій та організацій у Південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради. Так, у 1917 р. вони активно заявляли про себе, ініціюючи створення власних партій, товариств, навчальних та культурно-просвітних закладів тощо. Не залишилась осторонь суспільно-політичних подій за доби Центральної Ради і польська спільнота. На 1917 р. поляки були третьою за чисельністю національною групою в Україні і лише дев'ятою на Півдні України. У роки війни кількість поляків істотно збільшилася за рахунок біженців та військовополонених. У Катеринославі, Бердянську, Одесі, Олександрівську та Єлисаветграді існували організації Польської партії соціалістичної (ППС-лівиця), що дотримувалася поміркованих соціалістичних позицій. Очолювали її Б. Івінський, В. Матушевський, Я. Бялогородзький. Ліві були розколоти на пробільшовицький табір та прихильників УЦР. Значну роботу щодо захисту прав

польської спільноти та її згуртування проводили Соціал-демократи Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) під керівництвом К. Томашевського, І. Фіолека, Я. Копчинського, Я. Гжеляк-Вісмута. Між лютиєм і жовтнем 1917 р. в Україні існувало 14 місцевих груп СДКПіЛ, які діяли спочатку самостійно та з часом увійшли в об'єднані організації РСДРП на правах автономії. Партійні осередки СДКПіЛ діяли на території Півдня України: у Єлисаветграді, Миколаєві, Катеринославі, Олександрівську та інших містах. Кількісний склад партійних осередків СДКПіЛ був незначним. Так, у Єлисаветградській організації на початку літа 1917 р. нараховувалося 15 осіб, у Миколаївській – 60 [17, с. 128–129].

Разом із тим історія громадсько-політичного руху на теренах України містить не лише сторінки досягнень, а й трагедій. Так, Ю. Білай розглянув діяльність Білого руху по відношенню до українських культурних організацій на Півдні України під час окупації денікінцями. Для прикладу, у Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадських діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового Конгресу і голова Єлисаветградського союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та ін. Державоохоронні органи білогвардійського уряду намагалися будь-якими способами придушити їхню діяльність, знищити самі осередки. Імперські орієнтири білогвардійських урядів не допускали компромісу з «українського питання». Результатом протистояння білогвардійських структур і українського патріотичного руху та культурних організацій стало масове знищення останніх [2, с. 122–123].

У результаті дослідження ми дійшли висновку щодо багатогранності проблематики історії появи та розвитку політичного та громадського руху на теренах північних повітів Херсонської губернії останньої третини XIX – початку XX ст. Історіографія питання залишається актуальним питанням для дослідників у контексті ревізії радянського нарративу і виокремлення серед недоліків його підходів якісних моментів, які знаходять відклик у сучасних умовах пошуків. Разом із тим відчутний позитивний вплив у сучасній історіографії більшої розгалуженості вибору підходів до досліджень (відсутність обов'язковості слідування конкретних схемам) та різнобічність точок зору під час розгляду окремих питань.

Література:

1. Базака Р.В. Приватна преса Єлисаветграда (1876–1916 рр.): історико-функціональний аспект. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2014. Вип. 4(20). С. 42–46.
2. Білай Ю.В. Державоохоронні органи Білого руху та українські культурні організації на Півдні України (1918–1920 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 121–124.
3. Вардин И. Партия меньшевиков и русская революция. Москва : Красн. новь, 1922. С. 5–11.
4. Вінцовський Т. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. Т. 1. Київ, 2013. С. 82–85.
5. Георгієвська В.В. Преса політичних партій Херсонської губернії на початку XX століття. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2015. Вип. 1(21). С. 43–47.
6. Горев Б.И. Анархизм в России. Москва : Молодая гвардия, 1930. С. 5–11, 137–139.
7. Козирев О.С. Петербурзька група українських соціалістів-федералістів (1883–1889 рр.) та її зв'язки з Наддніпрянщиною. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 156–164.
8. Кудряченко А.І. Політична історія України XX століття : підручник. Київ : МАУП, 2006. 696 с.
9. Купріячук О.В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми. *Гілея. Історичні науки*. 2009. Вип. 23. С. 148–155.
10. Лозинский С.Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время. Москва, 1929. 102 с.
11. Назарова Є.П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії*. 2009. Вип. 3. С. 59–63.
12. Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення: анот. наук.-допом. архівно-бібліогр. покажч. Вид. 2-е, перероб. і доп. / Держархів Херсонської області, ХОУНБ ім. Олеса Гончара ; уклад. Л.М. Андрієнко та ін. Херсон : Айлант, 2013. 242 с.
13. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 131–138.
14. Філоретова Л.М. Єлисаветградська громада. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2016. С. 123–130.
15. Черномордик С. Эсеры (партия социалисто-революционеров). Херсон : Пролетарий, 1930. 64 с.
16. Ядловська О.С. Діяльність загальноросійських політичних партій та організацій у Південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Емінак*. 2016. С. 30–37.
17. Ядловська О.С. Діяльність польських політичних партій та організацій у південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 125–130.
18. Яшин В.О. Діяльність першого (Єлисаветградського) комітету з допомоги постраждалим євреям (1881–1882 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. 2011. Вип. 19. С. 29–36.